

УДК [37.015.31:35]:[070.48:37](477)«1920/1930»

Світлана Лобода

ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА 1920–1930 РР. ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Сфера освіти впродовж усієї історії суспільного розвитку була ареною вияву політичних, культурних, національних, релігійних та інших інтересів різних соціальних груп, інтересів особистості, суспільства і держави, які далеко не завжди збігалися. Об'єктом пильної уваги державних структур і освіченого суспільства завжди було формування педагогічної свідомості вчителів, оскільки рівень їхньої підготовки, характер світогляду здійснював величезний вплив на освіту й виховання молодого покоління.

Актуальність нашого дослідження зумовлено необхідністю осмислення історичного досвіду розвитку вітчизняної педагогічної освіти та чинників, що впливали на цей процес в умовах його реформування в окреслений час (на початку ХХ століття). Періодична педагогічна преса в Україні початку ХХ століття була одним із дієвих чинників, що успішно впливають не тільки на суто професійну педагогічну спільноту, але й на якнайширші кола громадськості.

У цій статті ми взяли собі за мету оцінити державну політику в галузі освіти народних учителів 1920–1930 рр. і простежити її відображення у вітчизняній періодичній педагогічній пресі; визначити функції, які виконувала періодична педагогічна преса в трансформації суспільно-педагогічної свідомості в аналізований період.

Історіографію досліджуваної проблеми складають численні праці педагогів початку ХХ століття, які були фундаторами, редакторами, активними дописувачами періодичних видань (М. Астерман, А. Готалов-Готліб, А. Зільберштейн, С. Русова, Я. Ряпо, Я. Чепіга та ін.), висвітлюють процес побудови українського педагогічного друку крізь призму нагальних завдань формування вітчизняної системи освіти. В умовах формування тоталітарного радянського режиму, починаючи з 30-х рр. ХХ століття, науковий пошук відбувався в межах партійно-класового підходу, що призвело до виведення з кола наукової уваги, а згодом і до забуття, окремих груп періодики, зокрема національно-патріотичної, і не дозволяло відтворити цілісну картину розвитку української освіти та педагогічної думки. Головні здобутки окресленого часу належать українським науковцям країн Західної Європи та західноукраїнських земель, що входили до складу Польщі, Румунії й Чехословаччини. Заслужують на увагу праці істориків, журналістикознавців А. Животка і Ю. Тернопільського, які містять окремі

розділи саме про українську педагогічну пресу, умови її зародження й функціонування. Радянські історики педагогіки особливо в 50–70-ті рр. основну увагу приділяли дослідженню питань виховання й народної освіти, які відбилися на шпальтах демократично налаштованої («революційно-демократичної») загальної та педагогічної преси другої половини XIX століття (В. Авроров, Н. Борисенко, С. Лисова, Л. Нефьодова, З. Полуяктова). Дослідження цих науковців відчутно тенденційні. Соціально-педагогічні й культурологічні зрушення, що відбулися наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX століття, відзначено подоланням штамів у висвітленні історичного процесу (О. Адаменко, Л. Березівська, Н. Дічек, Н. Побірченко, О. Сухомлинська, Т. Філімонова та ін.).

Радянська влада, перебуваючи в ситуації політичної нестабільності й постійних воєнних дій, намагалася керувати державою, використовуючи школу й учительство як інструмент свого впливу. Загальнодержавна радянська освітня політика, яку наполегливо й жорстко впроваджував Державний комітет народної освіти на чолі з А. Луначарським, вимагала підпорядкування й уніфікації національних шкіл до загальної системи радянської єдиної трудової школи. Освітня справа в РСФРР очолили видатні діячі РКП(б): Н. Крупська, А. Луначарський, А. Менжинська, М. Покровський і д. ін. Організатор й ідеологічний керівник радянської системи освіти Н. Крупська наголошувала на прямій залежності завдань радянської освіти від планів комуністичної партії: «Немає нічого більш наївного, як твердження, що педагогіка може й повинна бути далекою від політики. Педагогіка – наука на 3/4 суспільна, тому ніяк від неї не можна відділити жагучі проблеми політики, жагучі проблеми сучасності» [7, с. 106].

З вищезазначеного стає очевидною суспільно значуща роль педагогічної преси 1920–1930 рр. як колективного пропагандиста, агітатора й організатора вчительських мас і широкої громадськості. Педагогічна періодика того часу була невід’ємною складовою державної системи політосвіти, ідеологічною трибуною культурно-освітньої й політико-виховної роботи серед населення. Прихильниками активного використання педагогічної преси виступали П. Блонський, С. Шацький, Н. Крупська, А. Луначарський та ін.

У своїх статтях і виступах перед учителями Н. Крупська неодноразово зверталася до проблем педагогічної преси й публіцистики, називаючи її засобом педагогічної пропаганди, яка давала учительству можливість «перетворювати індивідуальний досвід роботи в колективний» [8, с. 75], рекомендувала використовувати публіцистичні матеріали в навчальній роботі з тим, щоб у «живих образах дати молоді можливість зрозуміти все, що відбувається навколо неї» [9, Т. 1, с. 540]. На думку Н. Крупської, тематика педагогічної преси повинна обиратися таким

чином, щоб основна увага на шпальтах газет і журналів приділялася висвітленню героїчного революційного минулого, відданій праці вчителів, досягненням у галузі педагогічної науки і т.ін. Головне завдання педагогічної журналістики, на її думку, полягає в тому, щоб закріпити у свідомості кожного вчителя розуміння «сутності комуністичного виховного процесу», допомагати виробити звичку підходити до «кожного питання з точки зору цілого» [9, Т. 1, с. 592]. У соціальному плані, на думку Н. Крупської, педагогічні журнали повинні бути таким органом, «куди пише рядовий учитель, куди він іде зі своїми думками, сумнівами, удачами й невдачами» [8, с. 75].

Наркомос УСРР виступив активним ініціатором створення професійної періодичної преси для вчителя, вирішення цього питання було визначено як один з пріоритетів освітньої політики. У 1920–1930 рр. в Україні почали активно видаватися педагогічні журнали й газети (таблиця 1).

Таблиця 1

Типологія й кількісні показники видань української педагогічної преси 1920–1930 рр.

Бюлетень	24 од.
Вісник	3 од.
Збірник (праць, наказів та інструкцій, розпорядж., метод. матер.)	8 од.
Записки	4 од.
Лист (інформ., інстр., інстр.-інформ.)	4 од.
Журнал	56 од.
Газета	17 од.
Усього:	116 од.

У період 1920–1930 рр. виходить з друку: бюлетенів – 24; вісників – 3; записок – 4, збірників (наказів, методичних матеріалів, праць тощо) – 8; листів (інформ., інстр., інстр.-інформ.) – 4; журналів – 56, газет – 17 [11, с. 30]. З них: українською – 89, російською – 23, єврейською – 2, польською – 4, німецькою – 1, есперанто – 1, невизначено – 4. Значна кількість періодичних видань друкується спочатку виключно російською мовою, орієнтуючись на загальний простір поширення в СРСР, а згодом, виконуючи завдання українізації, переходить на українську мову.

19 квітня 1922 р. Колегія Наркомосу УСРР ухвалила видавати науково-педагогічний журнал «Шлях освіти» (до 1927 р. журнал виходив під назвою «Путь просвещения» і був двомовним – статті друкувалися й російською, й українською), який з часом став, на думку членів управління Соцвиху НКО УСРР, «центром радянської громадсько-педагогічної думки»: «Серед сучасних журналів «Ш.О.», звичайно найгрубіший і

найсерйозніший журнал (...) Бо вчителю, широким вчительським колам, що не тільки вчать, а і вчаться, що весь час прагнуть підняти свою кваліфікацію, поширити свої педагогічні обрії – він неодмінно потрібний. Він буде йому і помішником, і керівником» [14, с. 3]. Головним редактором журналу став Нарком освіти того часу Г. Гринько. Як засвідчив учений секретар Науково-методичної лабораторії Московської професійної освіти (НМЛ Москпрофобра) М. Зарецький, журнал «Шлях освіти» в описувані роки був єдиним науково-методичним виданням у СРСР [18, с. 8].

Серед провідних журналів виділявся також часопис «Радянська освіта» (1923–1931 рр., м. Харків), який очолював О. Попов: «А для повсякденної вчительської роботи існують спеціальні журнали. У нас на Україні «Радянська Освіта», у Москві «Народный Учитель». (...) Такий журнал подає вчителю в приступній популярній формі все, що вчителю необхідно знати із загальної освітньої політики, і з політики державної. Там є статті і про громадське життя, і про стан ССРР, і про зовнішню і про внутрішню політику» [14, с. 3].

Переважає кількість тогочасних часописів (48 видань, зокрема бюлетенів, вісників і т. п.) видавалися при губернських органах освіти й були практично орієнтованими (див. табл. А. 3 у додатку А). Серед регіональних видань високим науково-теоретичним рівнем вирізнявся журнал «Просвещение Донбасса» (1922–1925 рр., з 1925–1930 рр. – «Радянська школа», м. Луганськ), на його сторінках публікувалися не тільки діячі регіонального освітнього осередку, але й провідні вчені часу, наприклад, О. Музиченко та ін. Докладно роль журналу «Просвещение Донбасса» в розвитку української системи освіти розглянули в докторських дисертаційних роботах О. Адаменко й В. Курило [2, с. 339].

У лютому 1925 р. рішенням Усеукраїнського центрального правління Спілки робітників освіти (Робос) було започатковано провідну газету аналізованого часу «Народній учитель»: «У нашому спілчанському життю бувають такі менти, які вимагають до себе найважливішого відношення всієї маси спілчан та запровадження якоїсь масової акції з метою прискорення того або іншого життєвого процесу. Зараз у нас на Україні таким ментом є утворення нашої спілчанської преси, до якої відносимо й нашу газету «Народній Учитель» [19, с. 1]. Редакційну колегію газети очолив тогочасний Нарком освіти УСРР О. Шумський. До роботи в редакційній колегії газети було залучено Я. Чепігу. Про визначальну роль газети «Народній учитель» свідчить її тираж, який сягав від 10 000 до 25 000 примірників щотижнево. Газета видавалася з додатками : «Виробнича Думка» (1926–1928 рр.); «Самонавчання» (1927–1928 рр.); «Література і побут» (1928–1929 рр.); «На громадській роботі» (1929 р.).

Нова радянська українська педагогічна журналістика створювалася в

складних умовах ідеологічної боротьби, що підсилювалася економічними нестачами. Організаційно-матеріальні умови становлення нової радянської української педагогічної журналістики можна простежити в мемуарних матеріалах А. Зельберштейна «П'ять років роботи. Короткий звітний нарис» [16, с. 33–43] і М. Астермана «Нариси з історії журналу «Шлях Освіти» [16, с. 43–64]. Нестабільна повоєнна ситуація, нестача коштів для друку були частою причиною короткостроковості існування педагогічних часописів [11, с. 30]. Та була ще одна причина – пасивність учительської громади, наприклад, у першому номері «Робітника освіти» від 30 листопада 1924 р. (м. Харків) у статті від редакції було зазначено, що серед багатьох причин, через які попередні спроби видавати журнал не увінчалися успіхом, було те, що в його створенні не брали участі широкі маси спілчан, а без їхньої допомоги видання журналу – справа неможлива [4, с. 1].

Нарком освіти України В. Затонський (1922–1924 рр.) зобов'язав «широко використовувати всю періодичну педагогічну пресу, як-от: «Радянська освіта», «Шлях освіти», «Просвещение Донбасса», «Наша школа», «Новими стежками» та ін.», а також організувати передплату на кожний район не менш, як одної центральної газети. (...) Надто видатну роллю в розумінні масового впливу має відіграти саме провінціальна преса, що їй належить надати негайно найголовніші провідні вказівки в напрямкові перепідготування» [12, с. 246].

З огляду на висунуті завдання пропагандистської роботи й підвищення педагогічної кваліфікації, редакційні колеги радянських педагогічних періодичних видань спрямовували свою роботу на зворотний зв'язок з читачами. Як активний читач і дописувач учитель з пасивного споживача знань повинен був перетворюватися на «активну фігуру творця нової педагогічної системи».

Співробітники журналу «Шлях освіти» наполягали на тому, що, вирішуючи «питання, що визначають вагу, характер та зміст педагогічного журналу», слід відштовхуватися від реальних потреб своєї читацької аудиторії – учителів, «освітників»: «Від року до року в нас збільшується кількість педагогічних журналів, зростає їхній тираж і кількість передплатників. Але чи задовольняють дійсно наші педагогічні журнали вимоги й інтереси читача-освітника, чи знаходить він у них той матеріал, який йому потрібний, – у цій справі ми маємо лише загальні уявлення, а не точні данні. (...) Першим моментом є питання про те, як само підходить освітник до свого журналу. Чого він від нього сподівається і вимагає» [16, с. 299].

Залучення до роботи в журналі пересічного шкільного вчителя розглядається як принципова позиція нової педагогічної журналістики. О. Шумський пропонував організувати роботу газет за принципом партійного періодичного друку: «Учительство має дістати свою газету в

найточнішому значенні цього слова. Наш «Народній учитель» повинен стати не тільки газетою для вчителя, не просто учительською газетою, а газетою самого вчителя. Це він повинен заповнювати *шпальти* газети своїми відомостями, своїми статтями. (...) В кожному селі, за прикладом партійних, пролетарських і селянських газет повинен знайтися кореспондент, який утворить постійний зв'язок між містом і селом, між пролетарською суспільністю і втягнуеною в неї суспільністю вчительською» [20, с. 1].

Нарком освіти УСРР (10 липня – кінець серпня 1919 р.; вересень 1924 р. – лютий 1927 р.) О. Шумський як головний редактор газети «Народній учитель» чітко окреслив читацьку аудиторію нових радянських педагогічних газет: «Ця газета повинна бути газетою *радянського* вчителя – нам нема нащо й ніколи вділяти в ній місце людям, що не встигли зрозуміти своєї ролі на восьмому році революції. І голос такого *радянського* вчительства повинен лунати голосно й невимушено» [18, с. 1].

Окрему групу величезного джерельного масиву щодо дослідження ідей комуністичного виховання становить чисельна періодика комуністично-пропагандистського спрямування. Вона створювала для особистості модель поведінки, яка негайно відбивалася в суспільній практиці. Визначною рисою педагогічної преси того часу є те, що вона мала культурно-просвітницький характер: «Поволі й професійна преса стає рупором комуністичних ідей і зараз, як і вся радянська преса, виконує велику організуючу роль, виховуючи ідеологічно-стійких і виробничо-кваліфікованих робітників. Маємо таке і у відношенні до освітянської преси, що за останні два роки дуже розвинулась у всьому Союзі» [6, с. 1]. Традиція розподілу освітянської періодики на педагогічні й культурно-освітні видання зберігалася до 90-х рр. ХХ століття. Ідеологічна спрямованість видань декларується вже в назвах: «За пролетарську культуру», «Культармієць степу», «На штурм неписьменності», «За комуністичне виховання», «За червоного фахівця», «Пролетарий в ВУЗе» та ін. [11, с. 30].

Як видно, педагогічні журнали й газети поступово набували ознак «керівничого органу, який допомагав би вчителю в його поточній роботі». Визначна роль радянської педагогічної преси 20–30-х рр. ХХ століття полягала в тому, що журнали й газети використовувалися в якості універсального підручника з рідної мови, літератури, історії, краєзнавства й нерідко заміняли вчителю навчально-методичний посібник: «Ув'язка освітньої роботи з політикою, перетравлювання політичного досвіду» – ось завдання, що їх висунуло життя перед нашими школами, і підручником, що дає багато цього досвіду, є газети. Звідси й значіння газети, як одного з основних підручників в роботі наших шкіл» [13, с. 2]. Трохи згодом Н. Крупська в статті «Журнали-підручники» (1931 р.) визначить основні методологічні принципи створення подібних видань: органічне поєднання

теорії й практики, підкріплення теоретичного матеріалу завданнями, які б навчали методів самостійної роботи, а також ідеологічно витриманий добір матеріалів, що повинні відбивати реалії соціалістичного будівництва: «Важливо, щоб учень не тільки засвоїв собі ті чи інші відомості, а усвідомив би зв'язок відомостей, що повідомляються, з нашою спільною боротьбою за світовий Жовтень, за соціалістичний устрій. І підручник повинен висвітлювати цей зв'язок не шаблонними фразами, а показуючи цей зв'язок у всій його конкретності. (...) Завдання створити справжній радянський журнал-підручник – завдання дуже велике і важке. Слід ставати до його вирішення» [9, Т. 3, с. 223].

Матеріали педагогічної преси широко використовувалися в шкільній практиці спочатку як одне з наочних приладь, що допомагають учитися читати, а згодом як «могутнє знаряддя виховання й перевиховання». Аналізуючи досвід роботи з газетою на лекційних пунктах (де газета спочатку використовувалася як одне з наочних приладь, що допомагають вчитися читати), освітяни дійшли висновку, що газета є одною з форм соціального виховання [13, с. 2]. У школах почали впроваджувати стінні газети, «живгазети». Наступним соціально значущим кроком у становленні педагогічного періодичного друку було започаткування дитячої періодики: «Дитяча періодична преса – другий, певний, надійний чинник виховання свідомого, культурного громадянина» [18, с. 3].

Показово, що серед постійно діючих рубрик і в газетах, і в журналах були «Книга – вчителю», «Що читати», «Бібліографія» і т.п., де презентували свої освітні видання «Державне видавництво України», «Всеукраїнська Кооперативна Книготорговельна та Видавнича Спілка «Книгоспілка», видавництво газети «Селянська правда», Всеукраїнське Робітниче Кооперативне Видавництво В.У.Р.П.С. «Український робітник», «Книжекспед» при газеті «Вісті ВУЦВК» в Києві, Государственное издательство Р.С.Ф.С.Р. Харьковское Областное Отделение, Робітниче видавництво «Пролетарій» тощо.

У 1928 р. Наркомос УСРР узяв курс на підсилення політвиховної роботи. Зміст освіти підлягав глибокій ідеологізації з метою «підготовки озброєного знаннями й навичками свідомого й активного борця за комунізм»: «Якщо ми проголошуємо, що школа є державний засіб пропаганди комунізму, то це означає, що кожна наука, кожне знання, кожний шкільний підручник і педагогічний процес – повинні мати класове комуністичне застосування» [5, с. 8].

Завдання побудови нової української школи на національних засадах, над якими працював Наркомос УСРР, було переглянуто з огляду на пріоритети уніфікації радянської системи освіти. В українській педагогічній пресі розпочалася кампанія жорсткої критики шкіл соцвиху: «Учительство складається здебільшого, з непролетарського елемента та з осіб старої педагогічної освіти. Характеристичні риси дореволюційної

школи змикаються з елементами родинної педагогіки та знування з дітей. Та й самі підручники соцвиху не завжди просякнуті щирою комуністичною думкою. Взагалі школа соцвиху не є «домом радості». Вона не користується авторитетом серед дітей. Не дивно ж, що до політичного виховання дітей беруться нерадянські елементи: сіоністи, укапісти, меншовики, меноніти, просто собі ксьондзи і антисеміти» [3, с. 6–7]. У ході реалізації політики радянської влади щодо забезпечення кожної національності рідною школою етнонаціональний принцип виховання поступово було замінено концепцією інтернаціонального виховання, а до навчальних планів було введено обов'язкове вивчення російської мови [1, с. 15–26].

У 1929 р. відбувся «пролетарський суд над недобитками української петлюрівської контрреволюції», над «Спілкою визволення України». Теоретиків і творців національної школи 1917–1920 рр. С. Єфремова, В. Дурдуківського, О. Гермайзе та інших було проголошено «теоретиками педагогіки українського фашизму», з чого розпочалася «нещадна, непримиренна боротьба» з національно свідомою педагогічною громадськістю й українською інтелігенцією взагалі [10, с. 30–40]. Більшу частину освітянських діячів, організаторів української системи освіти, науковців було піддано арештам і потім розстріляно (Г. Грінько, В. Дурдуківський, С. Єфремов, Я. Чепіга та б. ін.). Імена провідних педагогів того часу тільки сьогодні стають відомими навіть для фахівців.

Освітяни України, керівництво Наркомосу УСРР відкидало навіть можливість уніфікації системи освіти до російської. У вересні 1929 р. заступник Наркома освіти Я. Ряппо запропонував у разі необхідності уніфікувати російську систему до української [15]. Для того, щоб подолати супротив освітян і керівників Наркомосу УСРР, у 1930 р. партійне керівництво ініціювало 23 Всеукраїнські конференції й наради, на яких було розглянуто питання уніфікації системи освіти в УСРР на зразок системи освіти, що існувала у РСФРР [16].

Уніфікація освітньої системи, яка відбувалася всупереч думці педагогів і керівників освіти України на засадах комуністичної ідеологізації й формалізації педагогічної діяльності за обставин адміністративного свавілля партійних керівників союзної держави, на довгий час зупинила природний процес послідовного розвитку й призвела до втрати напрацювань української освіти й педагогіки, спричинила занепад педагогічної думки у 1931–1959 рр. ХХ століття.

Здійснене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що періодична педагогічна преса 1920–1930 рр. здійснювала істотний вплив на формування суспільно-політичної свідомості народних вчителів і найбільш широких кіл громадськості. Встановлено, що цей вплив мав опосередкований характер і здійснювався внаслідок змін суспільно-педагогічної свідомості, які, поряд з іншими факторами, викликала

педагогічна преса. Аналіз цього процесу з позицій парадигмального підходу дозволяє стверджувати, що шляхом цілеспрямованого підбору змісту публікацій у педагогічній пресі співробітники журналів прагнули формувати у своїх читачів, серед яких були і педагоги, організатори освіти, і пересічні громадяни, певні світоглядні ідеї та аксіологічні настанови, що визначали уявлення про ідеал радянської людини, вчителя, оптимальний зміст та методи його професійної підготовки, тобто певну парадигму педагогічної освіти.

Проведене дослідження не є вичерпним і дозволяє прогнозувати деякі напрямки подальшого вивчення проблеми. Предметами самостійного дослідження можуть бути більш детально сформульовані теми про вплив періодичної преси на розвиток педагогічної освіти різних регіонів у певні історичні періоди або виявлення ролі окремих функцій педагогічної преси в здійсненні державної освітньої політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдієнко М. Народна освіта на Україні в 1927–1928 рр. / М. О. Авдієнко // Рад. освіта. – 1928. – № 10. – С. 15–26.
2. Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні в другій половині ХХ століття (1950–2000 рр.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Адаменко Олена Вікторівна. – Луганськ, 2006. – 613 с.
3. Арнаутів В. Політичне виховання дітей у занепаді (Принципові зауваження) / В. Арнаутів // Виробнича думка. Тижневий додаток до газ. «Народній Учителю». – 1928. – № 47(145), 21 листоп. – С. 6–7.
4. Від редакції // Робітник освіти. – 1924. – № 1. – С. 1.
5. Де вихід? (Що говорить радянська суспільність про політвиховання в школі) // Виробнича думка. Тижневий додаток до газ. «Народній Учителю». – 1928. – № 47(145), 21 листоп. – С. 7–10.
6. День преси // Нар. учитель. Тижневий додаток. – 1927. – № 18(122) четвер, 5-го трав. – С. 1.
7. Крупская Н. К. Конференция по педагогическому образованию / Н. К. Крупская // На путях к новой шк. – 1924. – № 2. – С. 106.
8. Крупская Н. К. Об учителе : избр. ст. и речи / Н. К. Крупская. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1959. – 327 с.
9. Крупская Н. К. Педагогические сочинения : в 10 т. / Н. К. Крупская. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1959–1962.
10. Кулініч О. С. Педагогіка українського фашизму (Теорія виховання «С.В.У.») / О. С. Кулініч // Ком. освіта. – 1931. – № 5/6. – С. 30–40.
11. Лобода С. М. Українська педагогічна преса ХХ століття: історико-бібліографічне дослідження / С. М. Лобода ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – 120 с.
12. Матеріали щодо перепідготування вчительства // Шлях освіти. –

1924. – № 3. – С. 245–247.
13. Метер І. Робота по газеті на лікпункті (В порядку обговорення) / І. Метер // Нар. учитель. Тижневий додаток. – 1926. – № 1 (5 січ.). – С. 2.
 14. Мрійний М. Серед книжок та журналів. Педагогічна література. (Журнали) / М. Мрійний // Нар. учитель. – 1925. – Ч. 1, неділя 4-го січ. – С. 3.
 15. Ряппо Я. П. У чому головні розбіжності між системами народної освіти УСРР і РСФРР / Я. П. Ряппо // Наука і освіта. – 1929. – 24 берез. 936.
 16. Центральний державний архів громадських об'єднань України // Ф. 166, оп. 14, спр. 57, арк. 38.
 17. Шлях освіти. – Х. : Держ. вид-во України. – 1927. – № 5(61). – С. 8.
 18. Шульц Д. Газету – школяру / Д. Шульц // Нар. учитель. Тижневий додаток. – 1926. – № 3 (вівторок, 20 січ.). – С. 3.
 19. Шумський О. Вітаємо перший Всеукраїнській з'їзд учителів / О. Шумський // Нар. учитель. – 1925. – Ч. 1, неділя 4-го січня. – С. 1.
 20. Яковенко Ю. 25.000 / Ю. Яковенко // Нар. учитель. – 1925. – № 37 (вівторок, 15-го верес.). – С. 1.